

DEUİFD XLIV / 2016, ss. 91-121.

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK İLE İMTİHANI

Bekir EMİROĞLU*

ÖZ

Küreselleşmenin beraberinde getirdiği yoğun iletişim ve göç hareketleri, kültürel iç içe geçme halinin belirginlik kazanmasına yol açmıştır. Oluşan yeni dünya düzeninde, hakim egemen grubun dışında kalan/toplumsal yapıya sonradan dahil olan kesimleri kontrol etmeye yönelik geleneksel anlayışlar işlevsiz kalmaya başlayınca, ulus-devletlerin homojen kültür siyasetlerini terk edip bir takım çokkültürcü politikalar izlemek zorunda kaldıkları yeni bir döneme girilmiştir.

Toplumsal yapının dışına itilmiş değişik sosyal grupları da kapsayacak şekilde oldukça geniş bir anlamsal içeriğe sahip olan çokkültürcü yaklaşımın siyasi alandaki görünümü ve temsili, 'kimlik siyaseti' ve bu siyaseti yürütenler vasıtası ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Son dönemlerde kimliğin "politik bir argüman" halinde kullanılmasına en çok çokkültürlülük tartışmaları etrafında rastlanılması ve bu tartışmaların özellikle Avrupa Birliği ülkelerinde göçmenler ve özellikle Müslümanlar üzerinden tartışılması, bu konuyu ele almamızın gerekçelerini oluşturmaktadır.

Tüm bu gelişmeler dikkate alındığında bu çalışmada, gerek siyaset gerekse de bilim çevresinde eğitimden ekonomiye kadar birçok alanda tartışılan ve önemsenen bir fenomen durumunda olan çokkültürlülüğü, öncelikle kavramsal analize tabi tutup ardından bu kavramın kendisiyle en çok anıldığı AB ülkelerindeki uygulama örneklerine yer vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Çokkültürlülük, Çokkültürcülük, Küreselleşme, Kimlik, Politika, Din, Vatandaşlık.

EUROPEAN UNION'S TRIAL WITH MULTI-CULTURALISM

ABSTRACT

The intense communication and immigration activities reasoned by the globalization has caused gaining clarity of cultural interpenetration. Within the new-shaping global order, traditional approaches in terms of hegemony have become dysfunctional for the control of the parts which falls outside of

* Öğr. Gör. Dr. , Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 03/06/2016

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 17/08/2016

sovereign groups or which merges subsequently to social structure. Thus, a new age has begun by nation-states are implying some multi-culturist policies instead of homogenous cultural policies.

It seems that the representation of multi-cultural approach covering the social groups dropped out of social structure have been realized with “identity policy” and via the executers of this policy. Since identity has been used as a “political argument” within the context of multi-culturalism and this context is focused on the refugees, especially the Muslims, in the UN countries, I have dealt with this matters in this paper.

This paper focuses on the multi-culturalism as a phenomena discussed in the environment of both politics and academics and in the areas from education to economy by analyzing conceptually and then giving examples from the UN countries.

Keywords: Multi-culturalism, Multi-culturist, Globalization, Identity, Politics, Religion, Citizenship.

GİRİŞ

Teknolojik gelişmelerin sağladığı ulaşım ve haberleşme imkanlarındaki artış sayesinde günümüz dünyası ulusal ve uluslar arası kültürlerin bir arada yaşamasına, paylaşımların artmasına daha fazla olanak sağlamıştır. Çağdaş demokrasilerde izlenen demokratik ilkeler üst, orta, alt sınıf ve zümreleri sosyo-ekonomik bakımdan birbirine daha da yaklaştırmıştır. Bu süreçte bölgesel ve etnik farklar giderek yok olmaya yüz tutmuştur. Bu yoğun küreselleşme sürecindeki yakınlaşma ve benzeşme eğilimi, sadece ulusal düzeyde kalmamış uluslar üstü bir karakter de kazanmış, kültürel farklar tamamen ortadan kalkmamış ancak kültürler arasında daha fazla iç içe geçişler meydana gelmiştir.¹ Bu durum çokkültürlülük tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Farklı ülkelerde değişik şekillerde tezahür eden bu çokkültürlü yapının tarihsel ve toplumsal birtakım hazırlayıcı sebeplerinin olduğunu da belirtmek gerekir. Günümüz toplumlarının sosyolojik manada çokkültürlü bir yapıya sahip olması, genel olarak iki temel olguya bağlanabilir. “Bunlardan birincisi, modern ulus-devletlerin birçoğunun birden fazla etnik, dini ve bölgesel kültürü kapsayacak şekilde inşa edilmiş

¹ Onur Bilge Kula, *Demokratikleşme Süreci ve Eleştirel Kültür Bilinci*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 33.

olmasıdır. İkincisi ise, boyutları ve yönü zamanla değişen göç olgusudur.”²

Bu sebeplerden ilkinin açacak olursak, toplumsal çıkarların ve kültürlerin ulus devlet içinde eşit düzeyde temsil edilmemesi, ulus devletin kökenindeki kurumların sorgulanmasına yol açmıştır. Toplumsal çıkarların ve kültürlerin temsil edilmemesinden kaynaklanan kriz, tarihsel kökleri olan bastırılmış kimliklerin, ulusal sözleşmeyi yeniden görüşmek için seferber olması ile ulus devlet içinde artçı krizlerin ve çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.³ Bu durumla ilişkili olarak Habermas, ulus-devletlerin homojen kültür siyasetlerinin terk edilip çokkültürlü bir yapının benimsenmeye başladığını ve “çoğulcu toplumlara” doğru gidilen “yeni dünya”da ortaya çıkan kültürel çoğulculuk halinin mezhepleri, etnik grupları ve kültürel çeşitliliği zorunlu hale getirdiğini vurgulamaktadır.⁴ Bu açıdan egemen grubun dışında kalan/toplumsal yapıya sonradan dahil olan kesimleri kontrol etmeye yönelik geleneksel anlayışlar işlevsiz kalmaya başlayınca, bazı devletler içine düştükleri darboğazdan kurtulmak adına çokkültürcü bir takım politikalar geliştirme yoluna gitmişlerdir.

Çokkültürlü politikaların gündeme gelmesini sağlayan ikinci temele geçecek olursak, Sanayi Devrimi sonrasında yoksul ülkelere, sanayileşen zengin ülkelere doğru; İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ise zulümden kaçmak amaçlı olarak ve ayrıca misafir işçi statüsünde yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Ekonomik gerekçelerle yaşanan bu demografik hareketlilikler, bir süre sonra birtakım sosyal sorunları da beraberinde getirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki süreçte “kültür-kimlik eksenindeki tartışmalar”, çokkültürlülük tartışmalarının yaygınlaşmasının bir diğer nedeni olmuştur. Çokkültürcü yaklaşımın siyasi alandaki görünümü ve temsili, ‘kimlik siyaseti’ ve bu siyaseti yürütenler vasıtası ile

² Cevat Özyurt, *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma*, Açılım Kitap, Konya, 2005, s. 208.

³ Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, İkinci Cilt: Kimliğin Gücü, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 2006, s. 421-422.

⁴ Jürgen Habermas, *Öteki Olmak, Ötekıyla Yaşamak*, Çev. İlknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 25-27.

gerçekleşmiştir. Yirminci yüzyıldaki teknolojik gelişmeler ve ekonomik sistemdeki düzenlemeler, sınırların anlamının azalması sonucunu ortaya çıkarsa da halkların birbirlerine olan önyargılarının ve olumsuz “Öteki” algılarının yıkılmasını sağlayamamıştır. “Klasik dönemlerdeki sınıflar arası çatışma pratiği yerini, çok farklı kimlikler arasında süre giden bir çatışmaya bırakmıştır.”⁵

Kimlik politikaları, kimliğin tanımlanması açısından ikili bir ayırım gösterir; birincisi, farklılığı ve diğerini yok eden politikalar, ikincisi ise farklılığın tanınmasını içeren politikalar.⁶ Tüm toplumların kendilerine özgü bir yaşama biçimleri vardır. Bu yaşama biçimi aynı zamanda dünyayı algılamak bakımından da o toplumu diğerlerinden ayırır. Kültür o topluma belli bir kimlik kazandırır ve onu başka toplumlardan ayırır. Biz duygusu bireye ve o bireyin içinde yer aldığı topluma ait olduğu için, diğer toplumlar “farklı” duruma düşecek ve “diğerleri” olarak anılacaktır. İkili bir ayırma dayanan bu toplumsal iç içe girmişlik hali çokkültürlülük tartışmalarına da yeni boyutlar eklemiştir.

Toplum içerisinde yer alan her fert, o toplumun sahip olduğu kültürel donanımın birer iştirakçisidir. Toplumlar sahip oldukları kültürel donanımlar ve söz konusu kültürdeki unsurların içerikleri itibarıyla birbirlerinden farklıdır. Toplumda genel olarak olumlanan kimlikler yani yerleşik kimlikler ve direnen olumsuz karşı kimlikler zaman zaman çatışabilir.

Kültürel farklılıkların da zaman zaman uyumunu ve aynı zamanda çatışmalara dönüşen hallerini izlemekteyiz. Bu yönüyle Keyman’a göre, geç-modern zamanlar, “kimlikleşen farklılıkların” kendi farklılıklarını siyasal söyleme sokmaya çalıştıkları “tarihsel bir durumu” simgeliyordu.⁷ Kimlik siyaseti, ulusal, dini ve etnik kültürel gruplardan yerli halklar ve

⁵ Nazan Aksoy, “Çokkültürlülük Üstüne” *Modernleşme ve Çokkültürlülük*, 1. Baskı, Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, İstanbul, 2000, s. 46.

⁶ Seyla Benhabib, Giriş “Demokratik Moment ve Farklılık Sorunu”, Çev. Zeynep Gürata-Cem Gürsel, *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, (Haz. Seyla Benhabib), Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, İstanbul 1999, ss.11-33, s. 12.

⁷ Fuat Keyman, *Türkiye ve Radikal Demokrasi, Modern Zamanlarda Siyaset ve Demokratik Söylem*, Bağlam Yayınları, İstanbul, Mart 1999, s. 149.

göçmenlere, feministlerden eşcinsellere, yeşillerden engellilere kadar türlü grupların kendi grup kimlikleri ile ilgili olarak taleplerini dile getirdikleri siyasetin genel adıdır. Bu anlamda kimlik siyaseti, ortak özellikleri grup kimliğine dayalı siyaset yapmak olan birbirlerinden yapı ve karakter olarak farklı grupları ve bunlarla ilgili (feminizm, çokkültürcülük gibi) birden çok siyasal ve düşünsel akımı kapsar.⁸ Bununla birlikte, daha önce gerekçelerine değindiğimiz gibi, son dönemlerde kimliğin “politik bir argüman” halinde kullanılmasına en çok çokkültürlülük tartışmaları etrafında rastlanılmaktadır.

Touraine göre geçen yüzyılın sonunda endüstrileşmenin tam ortasında, işlevleri farklılaşan ve rasyonelleşen cemaat yapısından, topluma doğru geçilmiştir.⁹ Ancak bu gün tam tersi bir süreç işlemektedir. Modern toplumsal yapı üretim-tüketim-iletişim ağlarıyla yoğun bir şekilde örülürken, cemaate dönüş eğilimleri de yaygınlık kazanmaktadır. “Her yanda kimlikçi gruplanmalar, ortak aidiyete dayalı dernekler, örgütler, mezhepler, tarikatlar, milliyetçilikler çoğalmakta, toplumlar cemaatleşmektedir. Bu nedenlerle de günümüzde çokkültürlülükten daha sık söz edilmekte ve çokkültürcülük bir akım olarak hızla yayılmaktadır.”¹⁰

Bu değerlendirmelerin neticesinde, son yüzyıl içerisinde, kültürlerin yaklaşması-kaynaşması eğiliminin artarak devam ettiğini görmekteyiz. Günümüz dünyasında 184 devletin tahminen 600 yaşayan dil grubu ve 5000 etnik kimlikten oluştuğu tespit edilmiştir.¹¹ Zira Kymlicka'ya göre, yakın gelecekte homojen olarak bilinen toplumlar bile bir bakıma “çok kültürlü” olacaktır; çünkü bu toplumların bünyesinde sınıf, toplumsal cinsiyet, cinsel tercih, din, ahlâki inanış ve politik ideoloji temelinde bir dizi farklı birlikler ve gruplar vardır.¹² Bu yönüyle içinde

⁸ Nafiz Tok, “İki Liberal Kültürel Çoğulculuk Modeli: Müdahale Etmeme ve Ayrımcılık Yapmama”, *Liberal Düşünce*, Cilt: 10, Sayı: 38-39 (Bahar-Yaz 2005), s. 19.

⁹ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.

¹⁰ Nuri Bilgin, “Çokkültürlülük ve Ulusal Kimlik”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 80 (Bahar 2005), ss. 52-63, s. 55.

¹¹ Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 25.

¹² Kymlicka, *age*, s. 49.

yaşadığımız dünyada, neredeyse, tüm ülkeler ve bölgeler çokkültürlüdür.¹³ Bu yüzden, bugün globalleşen dünyada tekkültürlü ya da kültürel bakımdan homojen bir insan topluluğundan müteşekkil bir siyasal toplumun varlığından söz etmek neredeyse imkansızdır.

Tüm bu gelişmeler dikkate alındığında, gerek siyaset gerekse de bilim çevresinde çokkültürlülük üzerinde neden bu denli durulduğu anlaşılır olmaktadır. Diğer taraftan son dönemlerde çokkültürlülük; eğitimden siyasete kadar birçok alanda tartışılan ve önemsenen bir fenomen durumundadır.¹⁴ Bu denli çok yönlülük arz eden çokkültürlülüğü öncelikle kavramsal analize tabi tutup ardından, bu kavramın kendisiyle en çok anıldığı AB ülkelerindeki uygulama örneklerine yer vereceğiz.

MUĞLAK BİR KAVRAM: ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK

Çokkültürlülük, üzerinde çok tartışılan, savunucularının ve karşı çıkanların ilginç çatışmalarını içeren bir kavramdır. Çokkültürlülük, aynı zamanda muğlak bir kavramdır. Çünkü söz konusu kavram, ideolojik ve teorik olarak farklı, toplumsal bir politika aracı olarak farklı, toplumsal yapının bir parçası olarak ise daha da farklı anlamsal içeriklere sahiptir.¹⁵

Çokkültürlülük Batı dillerinde “çeşitli kültürel özelliklerden oluşan” şeklinde açıklanmaktadır.¹⁶ Çokkültürlü toplum birden fazla kültürü içerisinde bulunduran toplum olarak tanımlanabilir.¹⁷ “Farklı ırk ve milletlerden oluşan, değişik dilleri konuşan, çeşitli örf, adet ve geleneklere sahip olan, bununla beraber bir arada yaşayan toplumsal yapıları” tasvir için kullanılan çokkültürlülük, kültürlerin çoğulculuğu

¹³ Grant H. Cornwell ve Eve Walsh Stoldal (Ed.), *Global Multiculturalism* (Comparative Perspectives on Ethnicity, Race and Baion), Rownan&Littlefield Publishers, Oxford, 2001, s. 1.

¹⁴ Hasan Aydın, “A Literature-based Approaches on Multicultural Education”, *The Journal of Anthropologist*. Cilt: 16, Sayı: 1-2, 2013, ss: 31-44, s. 31.

¹⁵ Barbara Schmitter Heisler, “The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?”, *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International Migration, Cilt: 26, Sayı: 2, Yaz 1992, s. 633.

¹⁶ Celalettin Vatandaş, *Çokkültürlülük*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 30.

¹⁷ Ali Şafak Balı, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet “Öteki” ile Barış İçinde Yaşamak*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2001, s. 187.

veya çokluğu olarak da tanımlanabilir. M. Wieviorka, çokkültürlülük teriminin kültürel farklılıkların yeniden üretildiği, kabul gördüğü ya da içinde neşet ettiği toplumların dönüşümlerini anlamaya yaradığını belirtmektedir.¹⁸

Normatif bir terim olarak çokkültürlülük ise, farklı kültürel grupların saygı ve kabul görme hakkını veya ahlaki ve kültürel çeşitliliğin/farklılığın daha geniş toplum tarafından pozitif onayını ima etmektedir. Bu anlamda çokkültürlülük, inançların, değerlerin ve yaşam biçimlerinin hem bireyler hem de gruplar için kendini tanıma ve öz değer tesis etme ve sürdürmedeki önemini kabul eder.¹⁹

Kültürel grupların tanınıp tanınmaması ya da nasıl tanınması gerektiği ile ilgili sorular, birçok demokratik ve demokratikleşmekte olan toplumun siyasal gündeminde en çarpıcı ve en tedirgin edici soruların başında gelmektedir.²⁰ Gerçekte 1970'lerden beri dünyanın değişik yerlerinde uygulanan birçok politika ve tesis edilen kurum "çokkültürlülük" genel başlığı altında ifade edilen yeni bir siyasetin ürünleridir. "Çoğulculuk" ya da "çokkültürlülük" olarak değişik adlandırma biçimlerine sahip olan kavram, devletlerin farklılık(lar) karşısında takındıkları tavır ve uyguladıkları siyasal programlara göndermede bulunur.²¹

Bazen çokkültürlülük kavramı, etnik ve milli açıdan aynı kökenden olmasına rağmen, toplumsal yapının dışına itilmiş değişik sosyal grupları da kapsayacak şekilde oldukça geniş bir anlamsal içeriğe

¹⁸ Michel Wieviorka, "Çokkültürlülük: Bir Sorunun Çözümü mü Yoksa Dile Getirilmesi mi?", Çev. Hakan Yücel, *Toplumbilim: Göç Sosyolojisi Özel Sayısı*, Sayı: 17, İstanbul, 2003, s. 39-40.

¹⁹ Andrew Heywood, *Siyaset*, Çev. Atilla Yayla-Zeynep Kopuzlu-Bahattin Seçilmişoğlu-Mete Yıldız-Bekir Berat Özipek-Bican Şahin, Liberte Yayınları, İstanbul, 2006, s. 173; Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, Çev. Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002, s. 7.

²⁰ Amy Gutman, "Giriş", *Çokkültürlülük Tanınma Politikası* (Ed. Amy Gytman), Çev. İlknur Özdemir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23-24.

²¹ Çoğulculuk terimi, çağdaş toplumlarda rastlanabilecek 'sosyo- kültürel farklılıkları' ifade eden tasvirî bir terim iken; çokkültürlülük/çokkültürcülük terimi farklılığın kendi başına toplumun esaslı bir özelliği olduğunu vurgular Barry, Brian. *Culture and Equality: an Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2001, s. 22.

sahip olabilmektedir. Özellikle ABD’de yaygın olan bu kullanıma eşcinseller, engelliler, kadınlar, ateistler ve komünistler vb. gibi gruplar dahildir. Bununla bağlantılı olarak, söz konusu itilmiş grupların ezilmesine karşı verilen mücadelenin, “çokkültürcülük” için verilen mücadele olduğu da düşünülür.²²

Tarih, yabancı kültürlerin, öz kültürü bünyesinde eritmeye çalıştığı örneklerle doludur. Unutulmamalıdır ki; kültürler gelişmek için etkileşmek, yeni içerikler ve yönelimler bulmak zorundadır.²³ Zira aynı toplum içerisinde yer alan gruplar kendilerine ait farklı kültürel örüntülere sahiptirler. Bu farklı kültürler çokkültürlülüğün temelini oluşturmakta, çokkültürcülük de bu farklı kültürlerin aynı ortamda varlığını devam ettirebilmesiyle karşımıza çıkmaktadır. Farklı kültürlerin bir arada, paylaşım içerisinde yaşaması ve bunun uygulanabilmesi için ön koşul sağlam demokratik bir yapıdır.

Bu açıdan bakıldığında çokkültürlülük kavramı her şeyden önce, ilkelerinde bölgesel, dilsel ve kültürel birleşmeye ağırlık veren ulus-devlet kavram ve prensibine dayanmaktadır. Ulus-devletlerin bünyesindeki kültürel çeşitliliğin siyasal topluluğa dâhil edilerek yönetilmesidir. 1980 tarihinden itibaren kültürel özelliklerin kamu kurumlarınca tanınması ilkesi tartışılmaya başlanmıştır. Bazı akademisyenlere göre çok kültürlülük, kimliklerin eşit şekilde kabul görmesine neden olduğu için demokrasinin de temelidir.²⁴

Kültürel kimlik taleplerini birlikte yaşama olasılığını yükseltecek bir biçimde sürekli hale getirmenin yolu, “haklar, sorumluluklar ve özgürlükler ekseninde hareket eden çokkültürlü anayasal vatandaşlık ve bu vatandaşlık anlayışını yaşama geçirecek demokratik yönetimlerdir. Bu çerçevede anayasal vatandaşlık, kimlik taleplerini bireysel, kültürel hak ve özgürlüklerin yaşandığı ve korunduğu alana çekerek” çeşitli kimliklerin

²² Will Kymlicka, “Çokkültürlü Yurttaşlık”, *Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 48,50.

²³ Onur Bilge Kula, *Demokratikleşme Süreci ve Eleştirel Kültür Bilinci*, Gündoğan Yayınları, Ankara,1992, s. 30.

²⁴ Riva Kastoryano, “Çok Kültürlülük Avrupa İçin Bir Kimlik mi?”, *Avrupa’ya Kimlik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2009, s. 21.

ortak ve demokratik bir zeminde öğütlenmesini sağlar ve toplum içi ortak bir dil ve birliktelik yaratır.²⁵

Kültürel kimlik taleplerinin, demokratik müzakere sürecinde tartışılmasının birçok yararı vardır. Öncelikle kültürel kimlik taleplerinin somut alana taşınması ile -farklılık taleplerinin içinde- birden çok ve farklı talepler bulunduğu gerçeğini ortaya çıkarır, ikinci olarak da ileri sürülen taleplere somut çözüm önerileri geliştirme olasılığını ortaya çıkaracaktır. Belki de en önemlisi, kimlik-temelli şiddet ve çatışmaları engellemek için önemli bir manevra alanı yaratacaktır.²⁶

Çokkültürlülük, kültürde, dilde, etnik kökende, yaşam biçiminde, dinde türdeşleşmeyi ülkenin şartları açısından uygun bulmazken, farklılıkları onar ve bu farklılıkların oluşturduğu zemin üzerinde bir toplumsallık kurmaya çalışır.²⁷ Bu sebeple, her toplumsal ideolojinin amacında olduğu gibi, çokkültürlülüğün de asıl amacı iyi toplumu kurmak ve yaşatmaktır. Parekh iyi toplumu; kültürel çeşitliliğin bir zenginlik olduğunu kabul eden ve politikalarını bu yönde belirleyen toplum olarak tanımlamaktadır.²⁸

Taylor da her bilincin başka bir bilinç tarafından bilinmeyi istediğini belirtir ve varlıkların hak ettikleri biçimde tanınmasını, insanlara gösterilmesi gereken saygının gereğinden öte can alıcı önemi olan bir insani gereksinim olarak kabul eder.²⁹ Çokkültürlü yaşam biçimleri, eşitlik ilkesi çerçevesinde birlikte yaşamayı gerektirir. Bu süreçte her toplum diğerinin kültürünü tanımak ve ona saygı göstermek durumundadır. Bağlı ve Özensel'in de belirttikleri gibi "her toplumun sahip olduğu değer,

²⁵ E. Fuat Keyman, "Kardeşlik, Türkiyelilik ve Milliyetçilik" Radikal İki, 24 Nisan 2005.

²⁶ E. Fuat Keyman, "Kültürel Kimlik Olgusunu Yeniden Düşünmek", *Doğu-Batı*, Yıl: 10, Sayı: 41, 2007, s.224-225.

²⁷ Augie Frelas, Jean L. Elliott, *Multiculturalism in Canada (The Challenge of Diversity)*, Nelson Canada Publishing, Toronto, 1992, s. 56.

²⁸ Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek, Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, Çev. Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınevi Ankara, 2002.

²⁹ Charles Taylor, "Tanınma Politikası". İlknur Özdemir (çev.). Amy Gutman (hızl.). *Çokkültürlülük Tanınma Politikası*, İkinci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 43.

bir başkası ile kıyaslanmadan, bizzat kendi başına bir değer olarak kabul edilmesi, çokkültürlülüğün en büyük felsefi dayanağıdır.”³⁰

Konuyla ilgili olarak sıkça kullanılan bir diğer kavram da “çokkültürcülük”tür. Çağdaş Batı toplumlarının şartları içinde gelişen ve politik bağlamda kültürel grupların kültürlerinin gelişiminin desteklenmesine, cesaretlendirilmesine ve kimliklerine saygı gösterilmesine matuf bir prensip olarak çokkültürcülük, geniş bir anlamsal içeriğe sahiptir. Bu prensip, bizi toplum tasavvurumuzu yeniden oluşturmaya ve toplumun görüntüsünü yeniden belirlemeye çağırır. Bu sayede, toplumun çoğunluk ve azınlıktan oluşan bir yapı olarak görülmemesi gerektiğini ve fakat toplumun kültürel grupların çoğulculuğundan oluşan bir bütün olarak kavranması gerektiğini öğreniriz.³¹

Bu teorik anlatının ışığında şimdi de çokkültürlülüğün anavatanı olarak görülen Avrupa’daki serencamına geçelim.

AB’de Çokkültürlülüğün Gelişimi ve Mevcut Durumu

Tarihsel süreç içerisinde Avrupa, değişik siyasi bölünmüşlükler, mezhep ayrılıklarının yol açtığı dini kamplaşmalar ve de uzun süren savaşlar neticesinde demografik açıdan çok uluslu ve de çokkültürlü bir yapıya sahip olagelmıştır. Özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda yoğun sanayi faaliyetlerinin gerektirdiği hammadde ihtiyacını karşılamak ve ürünleri pazarlamak adına milli sınırların dışına çıkışlar başlamıştır. Ortaçağın sonlarıyla Sanayi Devrimi arasında Batı Avrupa’da gelişen ve kapitalizme kapı aralayan bu merkantalist dönem, zorunlu olarak sömürgeleşmeyi teşvik etmiştir. Artan işgücü ihtiyacını karşılamak için Avrupa dışından binlerce vasıflı-vasıfsız işçinin getirilmesi, tarıma dayalı üretimden sanayileşmeye geçilmesi sonucu çok sayıda insanın kırsal kesimden sanayi merkezlerine akın etmesi Avrupa’da demografik yapıyı dramatik şekilde değiştirmiştir.

³⁰ Mazhar Bağlı, Ertan Özensel, *Çokkültürlü Vatandaşlık: Kanadalı Türklerin Aidiyet Çabaları ve Değer Yapıları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005, s. 40.

³¹ Joseph Raz, “Multiculturalism”, *Ratio Juris*, Cilt: 11, Sayı: 3 (September 1998), ss: 193- 205, s. 196.

Sanayi Devrimi'nden sonra fakir ülkelerden zengin ülkelere yapılan çok sayıda göç ve II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında savaştan kaçan yüz binlerce insan olmuştur. Konunun önemli isimlerinden olan Kymlicka, tüm bu gelişmeler dolayısıyla bu yüzyılın “göç yüzyılı” olarak adlandırılabileceğini ifade etmektedir. Çünkü bu yüzyıl içerisinde muazzam sayıda insan, bütün ülkelerin “çok etnikli” bir görünüm almasına yol açacak biçimde sınırları geçmiştir.³² Bununla birlikte iki dünya savaşına sahne olan Avrupa toprakları, savaş sonrası yurtlarını yeniden inşa sürecinde yepyeni bir çokkültürlü toplumsal yapıya da sahip olmuştur. Özellikle 1940'lı yıllardan itibaren yaşanan bu yoğun insan hareketliliği, göç eden insanların aileleriyle birlikte yerleştikleri Avrupa topraklarında zamanla çok sayıda kültürel motifi de oluşturmalarına yol açmıştır.³³ Tüm bunların neticesinde, günümüz Avrupa'sı, daha öncekilerden oldukça karmaşık yeni bir tür çokkültürlü toplumsal yapıya sahip olmuştur.

Bu yeni durumun neticesinde farklı ulusları ve kültürleri bir araya getiren özelliğinden dolayı Avrupa çokkültürlü bir nitelik taşımaktadır. Bu yönüyle kültürel, etnik ve dini toplulukların tek bir politik yapı ve tek bir devlet içinde bir arada yaşaması örneği ilk defa Avrupa ülkelerinde görülen bir uygulama olmuştur. “Çokkültürcülük” şeklinde isimlendirilen bu yeni politika, 1950'lerden itibaren Avrupa'nın aldığı ekonomik göçler neticesinde ortaya çıkan çeşitli etnik, dini ve kültürel grupların halis Avrupalı kitle ve devlet karşısındaki konumlarını tanımlayan bir dizi düzenleme içinde gelişmiştir. Fergeson da 2008 yılında yapmış olduğu çalışmasında³⁴ çokkültürlülüğün, 1960'lı yıllarda, Avrupa'ya göç eden grupların kültürel ihtiyaçları nedeniyle ortaya çıktığını savunur.

Çokkültürlülük, bu ihtiyaçlarla bağlantılı olarak, “kimlik politikası” (identity politics), “tanınma politikası” (politics of recognition) ya da “farklılık politikası” (politics of difference) olarak da tanımlanan bir

³² Will Kymlicka, “Çokkültürlü Yurttaşlık”, *Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 292.

³³ Tariq Modood, “Introduction: The Politics of Multiculturalism in the New Europe”, *The Politics Of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*, (Der. Tariq Modood ve Pnina Werbner), Zed Books, London&New York, 1997, s. 1.

³⁴ Larry Fergeson, Çok Etnikli ve Çok Uluslu bir Kıbrıs Kurmak, UCYVROK Report of Cyprus: SDDP Co-Laboratory. Nicosia: Future Worlds Center, 2008.

proje olarak ortaya çıkmıştır.³⁵ Çokkültürlülük (multiculturalism ya da pluriculturalism); etnik çoğulculuk, çok etnilik, göçmenlerin topluma dahil olması (incorporation) söz konusu olduğunda da kilit kavram olmaktadır.³⁶

Kimlik meselesi söz konusu olduğunda, özellikle küreselleşmenin sunduğu “çeşitlilik” söylemi ile ön plana çıkan, yerel unsurların da göz önünde bulundurulduğu çokkültürlülük kavramı daha fazla belirginlik kazanıyor gibi görünmektedir. Farklı etnik, dinsel ve kültürel toplulukların eşit haklarla aynı toplumda yaşamaları ve -toplumun belki de parçalanması pahasına- bu kültürel toplulukların ortak bir siyasal toplum içinde varlığını sürdürmelerinin meşru görülmesi³⁷ olarak da tanımlanan çok kültürlülük kavramı, Avrupa Birliği’nde kimlikler konusundaki ilgiyi “ulus”tan “halk” a doğru kaydırmıştır.

Günümüzde üye ülkelerin ortak çıkarlarının dengelenmesi, ulusal farklılıklara saygı ve farklı kimliklerin güçlendirilmesine yönelik yaklaşımı benimseyen AB yetkilileri, Avrupa Birliği’nde uygulanan kültür politikası ile üye ülkelerin vatandaşlarının birbirlerinin kültür ve tarihlerine aşinalıklarının artırılması ve böylelikle de çokkültürlü bir ortamda yaşamaya esas teşkil edecek hazırlığın onlara kazandırılmasının hedeflendiği çokkültürlü bir politika izlendiğini belirtmektedirler.³⁸

Ülkeler arasındaki düşmanlıkları, üstünlük saplantılarını ve savaşçı eğilimleri aşacak şekilde tasarlanan AB’nin 18 Haziran 2004 tarihinde taslak olarak kabul edilen Avrupa Anayasası’nda³⁹ Birliğin tanım ve

³⁵ Stanley J. Tambiah, “Vignettes of PresentDay Diaspora”, *Identity, Culture and Globalization*, (Der. Eliezer Ben-Rafael ve Yitzhak Sternberg Brill), Londra-Boston-Köln, 2001, s. 329.

³⁶ Barbara Schmitter Heisler, “The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?”, *International Migration Review, Special Issue: The New Europe and International Migration*, Cilt: 26, Sayı: 2, Yaz 1992, s. 633.

³⁷ Jürgen Habermas, *Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 54.

³⁸ Muammer Öztürk, “Çokkültürlü Bir Coğrafya İçin Bir Yönetim Modeli Arayışı Olarak Avrupa Birliği Tecrübesine Bir Bakış”, *Tezkiye*, Sayı: 35, Ankara, 2003, ss: 83-89, s. 85.

³⁹ *Avrupa Birliği Anayasası*, Yayına Haz. Fatih Güven, İlkbiz Yayınevi, İstanbul, 2005.

amaçlarının yazıldığı ilk bölümde, Birlik değerleri ile ilgili yapılan açıklama bu anlamda dikkat çekicidir:

“Birlik, insan onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukuk devleti ve azınlıklara mensup kişilerin haklarını da içeren insan haklarına saygı değerleri üzerine kurulmuştur. Bu değerler, çoğulcu, ayırım gözetmeyen, hoşgörülü, adil, dayanışmacı ve kadınlar ile erkekler arasında eşitliğin hüküm sürdüğü bir toplumda, üye devletlerin hepsi için ortaktır” (Madde 1/2).

Bu tanımlamaya karşın AB'nin gerçekte farklılıklara ne kadar açık olduğu, Taylor'un deyimiyle çokkültürcülüğün bir gereği olarak farklılıkları ne oranda tanıdığı tartışmalıdır.⁴⁰ Sahip olduğu sosyo-politik tarihsellik günümüzün en geniş anlamda -ulusal azınlıklardan etnik gruplara, dinsel cemaatlerden ideolojik, cinsel ve ahlaki tercihlere- çoğulcu olarak ifade edilebilecek toplumlarını barındıran gelişmiş batılı ülkeler, çokkültürlülüğe ilişkin birçok problemle karşılaşmaktadır.

AB'nin Çokkültürlülük İmtihanının Dönüm Noktası: Müslümanlar

Avrupa tarihi, “öteki” ile ortak bir toplumsal hayatı paylaşma tecrübesi konusunda sorunlarla doludur. Sadece yakın tarihe bakarak bile farklı dil, din ve ırklarla ortak ve birlikte hayat sürme konusunda Avrupa'nın zengin bir deneyime sahip olmadığını görmek mümkündür. Bu nedenle Avrupa'da farklı ve yabancı olanlara, topluma sonradan eklenenlere genellikle kuşku ile bakılmıştır. Avrupa tarihi bu açıdan bakıldığında büyük trajedilere de sahne olmuştur. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın sosyal, demografik ve dini yapısını değiştiren yeni gruplar da Batı toplumlarına eklenmeye başlamıştır. Renkleri, dinleri ve dilleri farklı olan bu gruplar arasında en görünür ve belirgin olan Müslümanlar, Avrupa'nın yeni “ötekileri” olarak algılanmaya başlanmıştır.⁴¹

⁴⁰ Charles Taylor, “Tanınma Politikası”, *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*, (Yay. haz. Amy Gutmann), Çev. Yurdanur Salman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 42-84.

⁴¹ Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu (WRR), *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2007, s.7

Avrupa’da yaşayan Müslümanlar, birbirinden farklı etnik/milli aidiyetlerine rağmen taşıdıkları dinsel kimlik bağlamında en büyük azınlık grubu olarak kabul edilmektedir. Göçmen işçilik yoluyla Avrupa’ya yerleşen Müslümanların vatandaşlık haklarından da faydalanmak istemesi, onların kültürel farklılıklarına yönelik sempatik bakış açısını olumsuz yönde değiştirmiştir.⁴² Müslümanların kamusal alanda ön plana çıkmaları ve yaşadıkları toplum içerisinde sosyo-ekonomik açıdan dikey hareketlilik eğilimi içerisine girmeleri, problem olarak görülmeye başlanmıştır. Bu yönüyle İslam, Batılı değerler ekseninde çizgi dışı bir dünya görüşü olarak algılanır olmuştur.⁴³

Müslümanların giderek daha fazla kendini belli eden varlığının, değişik platformlarda etkilerinin olduğu da gözlemlenmektedir. Avrupa’da yaşanan ekonomik kriz geniş halk kitlelerini etkilemiştir. Avrupa’da işsiz kalan ve gelirleri azalan kesimler, ekonomik krizin nedeni olarak ülkelerinde yaşayan göçmenleri görmektedirler. Almanya, Fransa, Hollanda ve Avusturya’da göçmenlere yönelik ırkçı saldırılarda artış olmuştur. Bu dönemde Avrupa’da yapılan seçimlerde sağcı partiler oy oranlarını artırmışlardır. AB’de yapılan seçimler sonucunda iktidarlar değişmiştir.⁴⁴

Diğer yandan Strobag ve Listhaug’ın ‘European Values Study’ verilerini kullanarak yaptıkları bir araştırmaya göre; Müslümanlara dair kanaat, Avrupa ülkelerindeki diğer göçmenlerle kıyaslandığında çok daha olumsuzdur.⁴⁵ Üstelik Müslümanlar giderek daha fazla olumsuz bir şekilde gündeme gelmekte/getirilmekte, böylece söz konusu partilere olan destek artmaktadır. Bu trendin sonucunda Avrupa genelinde

⁴² Albert Bastenier, “Immigration and the Ethnic Differentiation of Social Relations in Europe”, *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, (Der. John Rex ve Beatrice Drury), Avebury, Aldershot, 1994, s. 49.

⁴³ Didem Danış ve Verda İrtiş (Ed), *Entegrasyon Ötesinde Türkiye’den Fransa’ya Göç ve Göçmenlik Halleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 128.

⁴⁴ İrfan Kaya Ülger, “Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceğine Yönelik Düşünceler”, *Türkiye’nin Değişen Dış Politikası*, (Der. Cüneyt Yenigün ve Ertan Efegil), Nobel Dağıtım, Ankara, 2010, s. 481.

⁴⁵ Jürgen Gerhards ve Silke Hans, “Why Not Turkey? Attitudes Towards Turkish Membership in the EU Among Citizens in 27 European Countries”, *Journal of Common Market Studies*, Cilt: 49, Sayı: 4(2011), ss: 741-766, s. 753.

1980'lerden itibaren radikal sağ partiler bir yükseliş içerisine girmişlerdir. Avrupa ülkelerinde son yıllarda yapılan seçimler genel olarak dikkate alındığında bu yükselişin devam ettiği görülmektedir.⁴⁶ Ülke farklılıklarına rağmen bu sağ partilerin ortak yanı, göçmen ve İslam karşıtı bir söylemi barındırmaları ve bu karşıt söylemi gittikçe sertleştirmeleri olmuştur.

Ancak, daha önemli olan nokta, artık aşırı sağ dışındaki merkez partilerinin de Müslümanlara yönelik düşmanca ya da en azından olumsuz söylemleri benimsemiş olmasıdır. Helsinki Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu (International Helsinki Federation for Human Rights) tarafından hazırlanan raporda, aşırı sağ partilerin Müslümanlara yönelik ayrımcılığı tetiklediği, diğer partilerin de oy kaygısıyla benzer tutum içerisine girdikleri ileri sürülmektedir.⁴⁷ Baumann'a göre de artık Batılı siyasetçilerin çoğu, kendi ülkelerindeki "Müslüman sorunu"ndan bahsetmekte ve bu sorunu dile getirirken de meseleyi küresel bir bağlama oturtmaya özen göstermektedirler.⁴⁸

Batı'da özellikle medyanın oluşturduğu İslam imajının da etkisiyle, yerli halkın ekseriyeti İslam'ı şiddete dayanan, sert kuralları olan, özgürlükleri engelleyen, kadını aşağılayan bir din olarak görmektedir. Müslümanlar da fanatik, hoşgörüsüz insanlar olarak algılanmaktadır.⁴⁹ Özellikle Avrupa medyasına bakacak olursak, Müslümanlar sadece tehlikeli değil, aynı zamanda ilkel varlıklar olarak tasvir edilmektedir. Batı dünyasının genelinde İslam'ın ve Müslümanların bir sorun olduğunun söylenmesi, gerçekte kaynağı farklı da olsa, herhangi bir suçun, İslam'a ve Müslümanlara atılmasını sağlayan bir zemin oluşturmaktadır. Dahası bugün Avrupa'da Müslümanların demokrasi ve modernlik karşıtı kitle olarak sunulması, Müslümanların farklı Batı ülkelerinde dışlanmalarına ve ırkçı saldırılara uğramalarına neden olmaktadır. 2005 yılının Mart ayında Avrupa İrkçilik ve Yabancı Düşmanlığı İzleme Merkezi bir rapor yayımlayarak Avrupa Birliği'nin üye ve aday ülkelerinde çokkültürlü

⁴⁶ Hasan Saim Vural, *Avrupa'da Radikal Sağın Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

⁴⁷ Elitsa Vucheva, "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EU Observer*, 8 Mart 2005 <https://euobserver.com/social/18619>

⁴⁸ Gerd Baumann, *Çokkültürlülük Bilmecesi: Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek*, Çev. Işıl Demirakin, Dost Yayınları, Ankara, 2006, s. 72.

⁴⁹ Ali Köse, *Avrupa ve İslam*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 33.

toplum değerlendirmesi ile ilgili gözlemlerini açıklamıştır. Raporunda, Avrupa halkının yarısının göçmenlere ve yabancılara yönelik olumsuz düşüncelere sahip olduğu ileri sürülmüştür.⁵⁰

Avrupa İslam'ı üzerine önemli tespitleri olan Talad Asad, İngiltere'deki Müslümanlar ve çokkültürlülük üzerine yazdığı makalede, liberal çokkültürcülüğün Britanya toplumunda kabul gören bir anlayış olmasına karşın, Müslümanlar söz konusu olduğunda ikiyüzlü bir tavrın sergilendiğini belirtmektedir. Asad, İngiltere'de daha önce değişik kesimler tarafından pek çok gösteri yapıldığına, ancak bunlara gösterilen tepki(sizlik) ile Müslüman kitleye Rushdie olayından dolayı medya ve kamuoyu aracılığıyla gösterilen tepkinin tezat teşkil ettiğine dikkat çekmektedir.⁵¹ Tariq Modood da 1982'den beri her yıl yapılan "Sosyal Davranış Araştırmaları"nın sonuçlarında, İngiliz toplumunda Asyalılara ve Müslümanlara karşı beslenen ön yargının diğer bütün etnik, ırksal veya dini gruplara beslenenden daha fazla oranda çıkmasının, sözünü ettiğimiz yanlı tutumu desteklediğine dikkat çekmektedir.⁵²

Avrupa Birliği'nin bir diğer güçlü ülkesi olan Fransa'nın önemli politik simalarından biri olarak kabul edilen, Le Pen'e göre, Müslümanlar Fransa'nın geleneksel Katolik inancıyla uyumlu olmadıkları gibi, Fransızların işlerini ellerinden çalan yabancı işgalcilerdir. O'na göre hem işsizlikten hem de Müslümanlardan kurtulmanın yolu, onları ülkelere geri göndermektir.⁵³ Le Pen örneğinde olduğu gibi nefret ve ayrımcılığı körükleyen bu tür açıklamalardan etkilenen kimi AB üyesi ülke

⁵⁰ "AB'de Çokkültürlü Topluma Direniş Artıyor", *AB Haber*, 16 Mart 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=3942

⁵¹ Talal Asad "Çokkültürcülük ve Britanyalı Kimliği: Rüşdi Olayının Ardından", çev. Ayetullah Tekin, *Tezkiye: Küresel Etik ve Avrupa'da Hortlayan Faşizm Sayısı*, sayı: 43-44, Ankara, 2006, s. 13-45.

⁵² Tariq Modood "Liberal Çokkültürlülük ve Reel Dünya Çokkültürlülüğü", Çev. Şerif Esendemir, *Tezkiye: Küresel Etik ve Avrupa'da Hortlayan Faşizm Sayısı*, Sayı: 43-44, Ankara, 2006, ss: 46-63, s. 59.

⁵³ Laurence Michalak ve Agha Saeed, "Anakarasal Ayrışım: Fransa, Amerika Birleşik Devletleri'nde İslam ve Müslüman Kimlikler", *Müslüman Avrupa ya da Avro İslam*, (Der. Nezar Alsayyad ve Manuel Castells), Çev. Zehra Savan, Everest Yayınları, İstanbul, 2004, s. 221-222.

siyasetçileri de Müslümanları genellikle, potansiyel suçlular olarak görme eğilimine girmektedirler.

1848 yılından beri bir federasyon olan ve çokkültürlülük denince Avrupa'da akla gelen ilk ülkelerden biri olan İsviçre farklı ulusları, dinleri, dilleri, etnik kültürleri ve uluslararası ekonomileri bir araya getiren yapısıyla dünya için önemli modellerden biri olarak gösterilmiştir. Ancak gelinen noktada İsviçre de Avrupa genelinde yükselen aşırı sağ eğilimin etkisine maruz kalmıştır. Bunun bariz göstergelerinden biri, ülkede yaşanan ve minare krizi olarak adlandırılan durumdur. İsviçre'deki Türk Kültür Ocağı'nın yaptırdığı bir camiye minare eklenmesi gibi bir meselenin, karşıt bir sembolizme dönüştürülerek⁵⁴ referanduma götürülmesi dahi çokkültürlülük anlayışının gerçekte içselleştirilmediğinin bir göstergesi olarak okunabilir.

Müslümanların çokkültürlülük uygulamalarına rağmen Hollanda toplumuna yeterince entegre olamadığına değinen yetkililer, özellikle 11 Eylül olayları ve film yapımcısı Theo Van Gogh'un öldürülmesi üzerine zorunlu imam eğitimi, gerektiğinde imamların sınır dışı edilmesi ve bütün İslami kurumları birleştirmesi gibi politikalarla Müslümanların dini hayatını organize etmeye çalışmaktadırlar.⁵⁵

Karikatür kriziyle gündeme gelen Danimarka'daki İslam ve Müslümanlar üzerine çalışmalarıyla bilinen Kuyucuoğlu, Danimarka'da aile birleşiminden sonra "İslam'ın kamusal alanda daha görünür hale gelmesiyle birlikte, Müslümanların dinî ve kültürel değerlerinin gündeme getirilmeye başlandığını ve bu değerlerin Danimarka değerleriyle uyumadığı savunularak Müslüman toplumun önce entegrasyon adı altında asimile edilmeye çalışıldığını" ardından da, özellikle 11 Eylül

⁵⁴ Referandum kampanyası için hazırlanan başlıca posterlerden birinde minareler, İsviçre bayrağını delip geçmiş vaziyette resmedilmiş, hemen yanında da (İsviçre'de çarşaf kullanan pek Müslüman kadın olmamasına rağmen) kızgın bakışlara sahip siyah çarşafly bir kadın resmine yer verilmiştir.

⁵⁵ Ahmet Yükleyen, "Almanya: Kısmi-Katılımcı Demokrasi ve İslam", *Avrupa'da İslam, Laiklik ve Demokrasi*, (Ed. Ahmet Yükleyen ve Ahmet T. Kuru), Tesev Yayınları, İstanbul, 2006, s. 52.

olaylarından sonra, “Müslüman nüfusun ülke güvenliği için bir tehdit ve tehlike olarak görüldüğünü” belirtmektedir.⁵⁶

The Guardian Gazetesinin 17 Ekim 2010 tarihli sayısında Angele Merkel’in “Bu çokkültürlü yaklaşım tamamen başarısız oldu (This [multicultural] approach has failed, utterly failed)” şeklindeki açıklamasını talihsizlik olarak değerlendiren Matthew Weaver, yazısında bu beyanatın sorunun çözümü için ortaya konulan olumlu yaklaşımlara zarar vermektense öteye gitmeyeceğini belirtmektedir. Yazar ayrıca AB’nin kurucu ve itici güçlerinden olan bir ülkenin, içindeki yabancı uyruklu vatandaşları entegre etme politikalarının başarısız olduğunun açıkça dile getirilmesinin, yalnızca Almanya düzeyinde değil AB düzeyinde de oluşturulmaya çalışılan ‘farklılıklarla iç içe yaşama’ politikasının geleceği konusunda büyük endişe duyulmasına sebebiyet vereceğini belirtmektedir.

Özetle Fransa’da başörtüsü başta olmak üzere, okullarda dini sembollerin yasaklanması, Danimarka’daki karikatür krizi, İsviçre’deki minare yasağı, pek çok ülkede İslam karşıtı söylemleri ile ön plana çıkan aşırı sağcı ve ırkçı partilerin yükselişi, aslında Avrupalıların bu kaygılarının siyasi ve kültürel yansımaları olarak okunabilir. İşte söz konusu kaygı ve korkuların etkisiyle Avrupa’da özellikle bazı ülkelerin dini çoğulculuk, din ve vicdan hürriyeti gibi evrensel hukukta yer alan bazı ilkeleri görmezden gelecek şekilde, Müslümanları devlet eliyle idare etme ve yönetme girişimlerine sahne oldukları gözlenmektedir. Özetle, Müslümanların Avrupa’nın çeperinden merkezine yerleşmeleri ve dini/kültürel kimliklerini sahiplenmeleri Avrupa’yı kaygılandırmaya başlamıştır.⁵⁷

Çokkültürlülükten Tekkültürlüğe Geçiş mi?

1990’ların ortasından itibaren AB’nin Orta ve Doğu Avrupa’ya genişleme sürecinde çok etniklilik veya çok halklılık gibi yeni kavramlar çerçevesinde farklı bir içerik kazanmaya başlayan çokkültürcülüğün

⁵⁶ İsa Kuyucuoğlu, “Danimarka’da Müslüman Toplumun Entegrasyon Sürecinde Dinin İşlevi”, *Turkish Studies*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2013, ss: 383-398.

⁵⁷ Talip Küçükcan, “Batı’nın Hoşgörüsü İslam’la Sınanıyor”, <http://arsiv.setav.org/public/yazdir.aspx?Dil=tr&hid=28816>

geleneksel bireyci-özgürlükçü imaları, kazandığı cemaatçi-milliyetçi içerik karşısında gerilemeye başlamıştır.⁵⁸

Birliğe üye ülkelerdeki belirli eğilimler, Avrupa'da çokkültürcülüğe dayalı bir anlayışın yerleşmesini ve gelişmesini engellemiştir. Örneğin Almanya'da, Alman ulusuna aidiyeti belirleyen kültür değil, soydur. Bütün hayatlarını Rusya'da geçiren ve tek bir kelime bile Almanca konuşamayan etnik Almanlar otomatik olarak Alman vatandaşlığına hak kazanırken, bütün hayatlarını Almanya'da geçiren ve Alman kültürüne belirli açılardan entegre olmalarına rağmen Türklere vatandaşlık hakkı tanınmamaktadır.⁵⁹

Almanya gibi Fransa da artan göçmen ve azınlık nüfusuna rağmen, asimilasyoncu politikalara bağlı olduğunu vurgulamış ve göstermiş bir ülkedir. "Etnik ve kültürel çeşitliliğine rağmen her zaman tekkültürlü bir toplumsal yapı kurmaya çalışan Fransa, tüm diğer Avrupa ülkelerinden çok daha fazla göçmen almasına rağmen, kendini çokkültürlü bir toplum olarak görmemektedir."⁶⁰ Parekh de Fransızların kendi kültürlerini evrensel geçerliliğe sahip değerler bütünü olarak gördüklerinden ve ülkelerindeki azınlıkların da bu değerleri benimsemesi gerektiği düşüncesinde olduklarından çokkültürlülüğü bir politika olarak tanımadıkları tespitinde bulunmuştur.⁶¹

AB örneğinde olduğu gibi, demokratik toplumlarda dahi çokkültürlülüğe ilişkin talepler, siyasi egemenliğe sahip bir çoğunluk kültürünün kendi yaşam biçimini, kültürünü veya dilini azınlıklara dikte etmesi ve böylece kültürel kökenleri farklı vatandaşları gerçek eşitlikten yoksun bırakması sonucunda ortaya çıkabilmektedir.⁶² Durum böyle

⁵⁸ Nazım İrem, Postmodern ve Çokkültürcü Bir Alan Olarak Avrupa Birliği: Teknikleşen Siyaset ve Ulusal Demokrasilerin Açmazı, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 9, Bahar 2006, s. 67.

⁵⁹ Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 56.

⁶⁰ Michael Walzer, Hoşgörü Üzerine, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 54.

⁶¹ Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, Çev. Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınları, Ankara, 2002, s. 8-9.

⁶² Jürgen Habermas, *Öteki Olmak Öteki İle Yaşamak*, Çev. İlknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 51-52.

olunca aynı toplum içerisindeki farklı kültürlerin bir arada bulunmasının ortaya çıkardığı bazı sorunlarla karşılaşılması da kaçınılmaz olmaktadır. Bu duruma örnek gösterilebilecek pek çok AB ülkesinde yaşanan etnik ve dini nitelikli çatışmalar bu durumun bir göstergesidir.⁶³

Aslına bakılacak olursa Avrupa genelindeki çokkültürlülük tartışmalarındaki en büyük değişim, çokkültürlülük politikalarından faydalanacak grupların değişmesidir. Daha önceleri zararlı olduğu düşünülmeyen grupların yerini bugün bir tehdit olarak görülen Müslümanlar almıştır. Daha önceleri, belki de geçici bir süreliğine geldikleri düşünüldüğünden, varlıkları önemsenmeyen Müslümanlar, toplumun daimi bir parçası haline geldikçe tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır. Çokkültürlülük uygulamalarının bu tehdidi arttırdığı düşüncesiyle çokkültürlülükten uzaklaşmaya, tekkültürlülük ya da hakim kültürülük politikalarına ağırlık verilmeye başlanmıştır.⁶⁴ Bu açıdan AB'nin karar alma sisteminin çoğulculuğu desteklemekten ziyade basit bir çoğunluk sistemine dönüştüğü ileri sürülmektedir.⁶⁵

Bu nedenle AB çokkültürlü bir yapılanma olarak karşımıza çıksa da aslında, Avrupalılık esasında yapılan kültürel çeşitlilik vurgusunun, son tahlilde tek kültürçülüğü esas alan bir sonuç ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. David Morley ve Kevin Robbins bu tür bir Avro-kimliğin herkese hitap etmeyeceğini ve nihayetinde gerici beyaz Pan-Avrupa ırkçılığını ifade edeceğini belirtmektedirler.⁶⁶ Dedeoğlu'nun konuya dair değerlendirmesi şöyledir: “AB, farklılıklardan bütün oluşturma yolunu denerken, farklılıkları bertaraf etme yolunda bir evrime sürüklendiğinde, bunun toplumsal maliyetinin altından kalkmakta çok zorlanacak gibidir. Kamuoylarının farklı olanın karşısında yer almasını sağlayacak politikalar

⁶³ David Bennett, “Introduction”, *Multicultural States Rethinking Difference And Identity* (Ed. David Bennet), Routledge, London And New York, 1998, s.1.

⁶⁴ Deniz Altınbaş, “Avrupa ve Çokkültürlülük: Fransa Örneği”, *Stratejik Analiz*, Sayı: 78, Ekim, 2006, ss: 52-60, s. 58.

⁶⁵ Nazım İrem, “Postmodern ve Çokkültürcü bir Alan Olarak Avrupa Birliği: Teknikleşen Siyaset ve Ulusal Demokrasilerin Açmazı”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 9, Bahar 2006, s. 58-59.

⁶⁶ David Morley ve Kevin Robbins, *Kimlik Mekânları: Küresel Medya, Elektronik Ortamlar ve Kültürel Sınırlar*, Çev. Emrehan Zeybekoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 20-21.

üretenlerin, Avrupa'yı giderek bir "Avrupa milliyetçiliği" ile "farklı Avrupalıların milliyetçiliği"ne sürükleyeceği açıktır.⁶⁷

Avrupa Birliği ortak savunma ve güvenlik politikası, hukuk sistemi ve para birimi oluşturmak suretiyle bir ulus-devlet gibi davranırken, aynı zamanda ulus-devletin en önemli unsurlarından olan milli marş ve bayrak gibi sembollerle kendi vatandaşlarını ulus-devlet vatandaşları olarak karakterize etmeye çalışmaktadır. Kendi içinde "Avrupa Kimliği"ne dayalı yepyeni bir milliyetçi refleks sergilemeye çalışan bu ulus-üstü örgüt, dışa karşı mikro-milliyetçilikleri savunur bir tutum takınmakta, bunu da hoşgörü, insan hakları, çokkültürlülük gibi kavramlarla açıklamaya çalışmaktadır.⁶⁸

Avrupa, kendini dışarıya karşı güvende hissetmediğinden içine aldığı her yabancı unsuru kendisine benzetmek ve onu içselleştirmek istemektedir. Bu süreçte gruplar arası temas kurulup, aralarında rekabet yaşandıktan sonra, bu durum çatışmaya dönüşüyor, daha sonra gruplar arasında uyarlanma ya da uyum sağlama evresi görülüyor, sonunda da baskın olan grubun diğer grubu kendisine uydurma süreci ile asimilasyon gerçekleşmiş oluyordu.⁶⁹ Dolayısıyla "Avrupa Düşüncesi" bir "entegrasyon" sürecini imleyerek bireylerde somutlaşırken asimilasyonu da beraberinde getirmektedir. Oysa çokkültürlülük, asimilasyoncu idealin karşısı olarak kullanılan bir terimdir.⁷⁰ Bu yönüyle çokkültürlülük Avrupa'da bir amaç olmaktan çıkarılıp araçsallaştırılmış olmaktadır.

Bir tür dayatma ya da zorunluluk olarak görülen bu çokkültürlülük anlayışında sorunlar vardır ve toplumsal bir mutabakata dayanmamaktadır. Zira bu düşüncenin sonucu olarak da kendisinin en iyi olduğunu düşünen ve diğerlerini bastıran ya da onlarla temasa geçmekten kaçınan bir kültür, kendisini de birleşmiş ve homojen olarak görecektir ve

⁶⁷ Beril Dedeoğlu, "Dünden Yarına Türkiye –Avrupa Birliği İlişkileri", *Siyasa*, Yıl: 1, Sayı: 1, 2005, s 45-46.

⁶⁸ Erol Göka ve Murat Beyazyüz, "Yeni Dünya Düzeninin Kimlik Siyaseti: Psikolojik Bir Bakış Denemesi", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 83, Kış 2005, s. 23.

⁶⁹ Dominique, Schnapper, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki ile İlişki*, Çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005, s. 204.

⁷⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 127.

iç farklılıklarıyla, belirsizliklerini bastırmaya yönelecektir.⁷¹ Fakat bu tutum Dağı'nın şu değerlendirmesindeki gibi ahlaki değildir: “kendi çıkarlarımızı gerçekleştirmek için giriştiğimiz bir eylem, başkalarını kendi amacımız için araçsallaştırıyorsa ahlaki olamaz. Evrensel ahlaki yasalara uygunluk kendini diğer aktörlerden ayrıcalıklı değil aynı görmeyi gerektirir.”⁷² Robertson ise, daha da ileri giderek, toplumları tekkültürlüleştirilmeye çalışmanın ‘barbarlaşma’ olarak değerlendirileceğini söylemektedir.⁷³

Batı toplumları açısından bir ulus-devlet bünyesi altında yaşayan vatandaşların eşitliği söylemi, egemen kültürden farklı özellikler taşıyan toplulukları tatmin etmekten uzak olmuştur. Hıristiyan bir geleneğe dayanan ve bu geleneğe sahip çıkan bir devlette, bu inancı paylaşan insanlarla paylaşmayan insanların eşit olduklarını söylemek, vatandaşlar arasında adaleti sağlamaktan uzak siyasi bir iddia olmaktan öteye geçmemektedir. Bu duruma temasla Habermas, söylemde ve yazılı metinlerde dile getirilen ancak uygulamada karşılık bulmayan kültürel özgürlük vurgularının demokratik açıdan bir değer taşımadığını savunmaktadır.⁷⁴

Her ne kadar Avrupa'nın öteden beri çokkültürlü olduğu ileri sürülse de bu kültürel çoğulculuğun Yahudi, Yunan, pagan gelenekleri ve Hıristiyanlığın farklı biçimlerini içerdiği belirtilmelidir.⁷⁵ Fekete'ye göre, İslamiyet'in bu çeşitlilik içinde yeri olmamıştır.⁷⁶

⁷¹ Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, Çev. Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınları, Ankara, 2002, s. 217.

⁷² İhsan Dağı, “Normatif Yaklaşımlar: Adalet, Eşitlik ve İnsan Hakları”, *Devlet, Sistem ve Kimlik*, (Ed. Atilla Eralp), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 185-227.

⁷³ Roland Robertson, *Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, Çev. Ü. H. Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 185.

⁷⁴ Jürgen Habermas, “Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşı”, Çev. Mehmet H. Doğan, *Çokkültürlülük: Tanınma Politikası*, (Yay. haz. Amy Gutmann), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 113-145.

⁷⁵ Willfried Spohn, “Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective”, *Current Sociology*, Cilt: 51, Sayı: 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 272.

⁷⁶ Liz Fekete, “Anti-Muslim Racism and the European Security State”, *Race & Class*, Cilt: 46, Sayı: 1, 2004, s. 4.

Müslümanların Avrupa'daki varlığının çokkültürlülüğü teşvik etmesi gerekirken, bunun tersi gerçekleşmiştir. Bugün, Müslümanlarla yaşanan sorunlar arttıkça, Avrupa toplumları, tıpkı entegrasyon yerine asimilasyonu savundukları gibi, çokkültürlülüğten de vazgeçmektedir. Avrupa'daki Müslümanların tehdit oluşturduğu düşüncesi nedeniyle, çokkültürlülük de tehlikeli görülmeye başlanmıştır. Oysa farklı gruplar, ne kadar entegre olursa olsun, yine de farklılıklarını korumak ve sürdürmek istemektedir. Avrupa'da özellikle, İslam karşıtı ırkçılık ve ayrımcılık, çokkültürlü toplum yapısına büyük zarar vermektedir.⁷⁷ Bu nedenle Avrupa'nın çoğulculuk ve çokkültürlülük ile imtihanı özellikle Müslümanlar üzerinden bir samimiyet imtihanından geçmektedir denebilir.

Batılı değerlerden biri de tolerasyon olarak bilinmektedir. Ancak, hoşgörü ilkesi bazı siyasi partiler ve görüşlerle sınırlı olup, farklı kültürlere, hele ki farklı dinlere gelince devre dışı kalmaktadır. Özellikle Doğu'nun kültürüne ve azınlıklara yönelik toleranssızlık açıkça mevcuttur. Hatta Ahmad'a göre, çokkültürlü ve çok dinli toplum Avrupa'da sadece bir düşünce olarak kalmıştır.⁷⁸

SONUÇ

Her ne kadar Avrupa'daki değerlerin hoşgörü, özgürlük, insan hakları ve demokrasi gibi kavramlara dayandığı söylene de Almanya'daki yabancı düşmanlığı, Fransa'da Afrika kökenli vatandaşlara gösterilen olumsuz tutumlar ve frankofon kültürün onlara dayatılması, 11 Eylül 2001 sonrasındaki gelişmeler neticesinde Kıta Avrupasının genelinde Müslüman kimliğe sahip olanlara karşı sergilenen hoşgörüsüzlük, söylemlerden öte gerçeğin farklı olduğunu göstermektedir.

Batı'da insanların çokkültürlülük söylemlerine giderek kuşkuyla yaklaşmaya başladıkları görülmektedir. Çünkü onlara göre, bu projenin işlevsellik kazanması, Müslümanları batı dünyasında daha etkili veya görünür hale getirmektedir. Müslümanların Avrupa genelinde görünürlüklerinin artmasıyla birlikte gündeme gelen ayrılıkçı tartışmalar,

⁷⁷ Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt: 46, Sayı: 1, 2004, s. 4.

⁷⁸ Khurshid Ahmad, "Islam and the West: Confrontation or Cooperation?", *The Muslim World*, Cilt:85, Sayı: 1-2, Ocak-Nisan 1995, s. 79.

Avrupalıların genel olarak, “gerçekten de kendisinden farklı olana/ötekiye” karşı hoşgörülü olmaya ve bir arada yaşamaya çok da hazır olmadığını göstermektedir.

AB Anayasası dikkate alındığında, kültürler konusunda yapılan çeşitlilik vurgusunun AB coğrafyasındaki kültürlerden öteye geçmediği de görülmektedir. Oysa çok sayıda göçmenin yaşadığı bir coğrafyada bölgesel olan değerleri ön plana çıkartıp, göçmen grupları da içerecek şekilde gerçek anlamda bir kültürel çoğulculuğa imkân tanımamak, AB’nin başlıca açmazlarından biri olmaktadır. Oysaki dinsel, ırksal, etnik farklılıklar ya da köprü kurulacak tarihsel-kültürel ayrılıklar derinleştikçe sorun daha da büyür. Kimliği dile getirmek adına köktenci ve ayrılıkçı hareketler ortaya çıkar.⁷⁹

Taylor’a göre bireyin kendini gerçekleştirme hakkının olduğu kadar bir topluluk ya da grubun da kendini gerçekleştirme hakkı vardır. Bundan dolayı kültürel ilişkiler ya da etkileşimler noktasında dikkat edilmesi gereken, her kültürün hukuksal açıdan eşit olduğundan öte eşsiz olduğu gerçeğidir.⁸⁰ Bu yüzden, çokkültürlülükte önemli olan, farklı kültürlerin yalnızca varlıklarını sürdürmesine izin vermekle kalmayıp, onların değerli olduklarının da kabul edilmesidir.⁸¹

Bu gerçekliğe rağmen, AB siyaset yapıcıları çokkültürlülüğün beraberinde getirdiği tüm farklılıkları kabul etme noktasında isteklidirler ama farklılıkların hukuki olarak hak talep etme noktasındaki ısrarlarından endişe duymaktadırlar. Kültürel hakların tanınması şeklinde işleyen AB çokkültürlülüğünde, “etnik-dini azınlıkların varlıklarının sadece folklorik açıdan kabul edilmesine karşılık, bölüşüm ve paylaşım süreçleri söz konusu olduğunda” aynı isteğin gösterilmemesi politik bir samimiyetsizlik göstergesi olarak algılanmaya açıktır. Zira Avrupa sıkıştığında, azınlık hakları ile ilgili sorunu bir tarafa bırakabiliyor. Çünkü

⁷⁹ Jürgen Habermas, “Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşı”, Çev. Mehmet H. Doğan, *Çokkültürlülük: Tanınma Politikası*, (Yay. haz. Amy Gutmann), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 121.

⁸⁰ Charles Taylor, *Modern Toplumsal Tabayüeller*, Çev. Hamide Koyukan, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

⁸¹ Charles Taylor, “Tanınma Politikası”, Yurdanur Salman (çev.), *Çokkültürlülük*, (Haz. Amy Gutmann), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 72.

Avrupa'nın desteklediği talepler kendilerini rahatsız ettiği zaman desteklenmeyen taleplere dönüşüyor.⁸²

O yüzden AB, farklılıkları kabul etmekle birlikte aynı zamanda paylaşılan hayattan elde edilen faydanın paylaşılmasını, farklılıkların kendi zenginliği içinde yaşanabilmesini sağlayacak şartları yaratmalı, yani gerçekçi çokkültürcü politikalar izlemelidir. Sosyal adalet ve kültürlerin kendilerini yaşatabilmeleri için gerekli olan şartların temin edilmesi, çokkültürlülük kapsamında tartışılan ve siyasetin acil çözümler üretmesi gereken yeni alanlardır.⁸³

AB'nin temel çatışması da tam bu noktada belirginleşmekte, uygarlık-kültür ikilemi etrafında meydana gelmektedir. Bu durumda sorun Avrupa'nın sentezi kendi belirlediği bileşenlerle yapması, bunu yaparken ötekileri geniş ölçüde dışlaması ve elde edilen sonucu da mutlak bir mantıkla dayatmasıdır. Sonuç olarak farklı kimliklerin farklılıklarının tanınmayıp, egemen kimliğin "ötekisi" konumuna indirgenmeleri durumu ortaya çıkmaktadır denebilir. Bu yüzden özellikle Müslüman azınlıklar ya da göçmenler söz konusu olduğunda AB için çokkültürlülüğün kabulü, Avrupa ve Batı kültürünün "öteki"leri üzerindeki üstünlüğü fikrinin zedelenmesi ve entegrasyonun sekteye uğraması anlamını taşıdığı için pek mümkün görünmemektedir.

⁸² Nilüfer Narlı, "Türkiye'nin Ulusal Kimlik Meselesi", HPD, *Hukuki Perspektif Dergisi*, H.P.D. Yuvarlak Masa Toplantıları, Sayı: 3, Nisan, 2005, s. 40-41.

⁸³ David Bennett, "Introduction", *Multicultural States Rethinking Difference and Identity*, (Ed. David Bennet), Routledge, London and New York, 1998, s. 1.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Khurshid. "Islam and the West: Confrontation or Cooperation?", *The Muslim World*, Cilt:85, Sayı: 1-2, Ocak-Nisan 1995.
- Aksoy, Nazan. "Çokkültürlülük Üstüne" *Modernleşme ve Çokkültürlülük*, 1. Baskı, Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, İstanbul, 2000.
- Altınbaş, Deniz. "Avrupa ve Çokkültürlülük: Fransa Örneği, *Staratejik Analiz*, Sayı: 78, Ekim, 2006, ss: 52-60.
- Asad, Talal. "Çokkültürcülük ve Britanyalı Kimliği: Rüşdi Olayının Ardından", çev. Ayetullah Tekin, *Tezkiye: Küresel Etik ve Avrupa'da Hortlayan Faşizm Sayısı*, sayı: 43-44, Ankara, 2006, ss. 13-45.
- Aydın, Hasan. "A Literature-based Approaches on Multicultural Education", *The Journal of Anthropologist*. Cilt: 16, Sayı: 1-2, 2013, ss: 31-44.
- Bağlı, Mazhar ve Özensel, Ertan. *Çokkültürlü Vatandaşlık: Kanadalı Türklerin Aidiyet Çabaları ve Değer Yapıları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005.
- Balı, Ali Şafak. *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet "Öteki" ile Barış İçinde Yaşamak*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2001.
- Barry, Brian. *Culture and Equality: an Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2001.
- Bastienier, Albert. "Immigration and the Ethnic Differentiation of Social Relations in Europe", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, (Der. John Rex ve Beatrice Drury), Avebury, Aldershot, 1994.
- Baumann, Gerd. *Çokkültürlülük Bilmecesi: Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek*, Çev. Işıl Demirakın, Dost Yayınları, Ankara, 2006.
- Benhabib, Seyla. Giriş "Demokratik Moment ve Farklılık Sorunu", Çev. Zeynep Gürata-Cem Gürsel, *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, (Haz. Seyla Benhabib), Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, İstanbul 1999, ss.11-33.

- Bennett, David. "Introduction", *Multicultural States Rethinking Difference And Identity* (Ed. David Bennet), Routledge, London And New York, 1998.
- Bennett, David. "Introduction", *Multicultural States Rethinking Difference and Identity*, (Ed. David Bennet), Routledge, London and New York, 1998.
- Bilgin, Nuri. "Çokkültürlülük ve Ulusal Kimlik", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 80 (Bahar 2005).
- Castells, Manuel. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür İkinci Cilt: Kimliğin Gücü*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Cornwell, Grant H. ve Stoldal, Eve Walsh (Ed.), *Global Multiculturalism* (Comparative Perspectives on Ethnicity, Race and Baion), Rownan&Littlefield Publishers, Oxford, 2001.
- Dağı, İhsan. "Normatif Yaklaşımlar: Adalet, Eşitlik ve İnsan Hakları", *Devlet, Sistem ve Kimlik*, (Ed. Atilla Eralp), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 185-227.
- Danış, Didem ve İrtiş, Verda. (Ed), *Entegrasyon Ötesinde Türkiye'den Fransa'ya Göç ve Göçmenlik Halleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Dedeoğlu, Beril. "Dünden Yarına Türkiye –Avrupa Birliği İlişkileri", *Siyasa*, Yıl: 1, Sayı: 1, 2005.
- Elitsa, Vucheva. "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EU Observer*, 8 Mart 2005
<https://euobserver.com/social/18619>. (Erişim Tarihi 11.06.2016)
- Fekete, Liz. "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race and Class*, Cilt: 46, Sayı: 1, (2004), ss: 3-29.
- Ferguson, Larry. *Çok Etnikli ve Çok Uluslu bir Kıbrıs Kurmak, UCYVROK Report of Cyprus: SDDP Co-Laboratory*. Nicosia: Future Worlds Center, 2008.
- Frelas, Augie ve Elliott, Jean L. *Multiculturalism in Canada (The Challenge of Diversity)*, Canada Publishing, Toronto, 1992.

- Gerhards, Jürgen ve Hans, Silke. “Why Not Turkey? Attitudes Towards Turkish Membership in the EU Among Citizens in 27 European Countries”, *Journal of Common Market Studies*, Cilt: 49, Sayı: 4(2011), ss: 741-766.
- Göka, Erol ve Beyazyüz, Murat. “Yeni Dünya Düzeninin Kimlik Siyaseti: Psikolojik Bir Bakış Denemesi”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 83, Kış 2005.
- Gutman, Amy. “Giriş”, *Çokkültürlülük Tanınma Politikası*(Ed. Amy Gytman), Çev. İlknur Özdemir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Güven, Fatih.(Yayına Haz.), *Avrupa Birliği Anayasası*, İlbiz Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Habermas, Jürgen. “Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşı”, Çev. Mehmet H. Doğan, *Çokkültürlülük: Tanınma Politikası*, (Yay. haz. Amy Gutmann), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 113-145.
- Habermas, Jürgen. *Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak*, Çev. İlknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Heisler, Barbara Schmitter. “The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?”, *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International Migration, Cilt: 26, Sayı: 2, Yaz 1992.
- Heywood, Andrew. *Siyaset*, Çev. Atilla Yayla-Zeynep Kopuzlu-Bahattin Seçilmişoğlu-Mete Yıldız-Bekir Berat Özipek-Bican Şahin, Liberte Yayınları, İstanbul, 2006.
- Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu(WRR), *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2007.
- İrem, Nazım. Postmodern ve Çokkültürcü Bir Alan Olarak Avrupa Birliği: Teknikleşen Siyaset ve Ulusal Demokrasilerin Açmazı, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 9, Bahar 2006.
- Kastoryano, Riva. “ Çok Kültürlülük Avrupa İçin Bir Kimlik mi?”, *Avrupa’ya Kimlik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2009.

- Keyman, E. Fuat. *Türkiye ve Radikal Demokrasi, Modern Zamanlarda Siyaset ve Demokratik Söylem*, Bağlam Yayınları, İstanbul, Mart 1999.
- Keyman, E. Fuat. "Kardeşlik, Türkiyelilik ve Milliyetçilik" *Radikal İki*, 24 Nisan 2005.
- Keyman, E. Fuat. "Kültürel Kimlik Olgusunu Yeniden Düşünmek", *Doğu-Batı*. Yıl: 10, Sayı: 41, 2007, ss: 217-227.
- Köse, Ali. *Avrupa ve İslam*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Kula, Onur Bilge. *Demokratikleşme Süreci ve Eleştirel Kültür Bilinci*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- Kuyucuoğlu, İsa. Danimarka'da Müslüman Toplumun Entegrasyon Sürecinde Dinin İşlevi, *Turkish Studies*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2013, ss: 383-398.
- Küçükcan, Talip. "Batı'nın Hoşgörüsü İslam'la Sınıyor", <http://arsiv.setav.org/public/yazdir.aspx?Dil=tr&hid=28816>
Erişim Tarihi: 11.06.2016
- Kymlicka, Will. *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- Michalak, Laurence ve Saeed, Agha. "Anakarasal Ayrışım: Fransa, Amerika Birleşik Devletleri'nde İslam ve Müslüman Kimlikler", *Müslüman Avrupa ya da Avro İslam*, (Der. Nezar Alsayyad ve Manuel Castells), Çev. Zehra Savan, Everest Yayınları, İstanbul, 2004.
- Modood, Tariq. "Introduction: The Politics of Multiculturalism in the New Europe", *The Politics Of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*, (Der. Tariq Modood ve Pnina Werbner), Zed Books, London & New York, 1997.
- Modood, Tariq. "Liberal Çokkültürlülük ve Reel Dünya Çokkültürlülüğü", Çev. Şerif Esendemir, *Tezkiye: Küresel Etik ve Avrupa'da Hortlayan Faşizm Sayısı*, Sayı: 43-44, Ankara, 2006, ss: 46-63.
- Morley, David ve Robbins, Kevin. *Kimlik Mekânları: Küresel Medya, Elektronik Ortamlar ve Kültürel Sınırlar*, Çev. Emrehan Zeybekoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.

- Narlı, Nilüfer. “Türkiye’nin Ulusal Kimlik Meselesi”, HPD, *Hukuki Perspektif Dergisi*, H.P.D. Yuvarlak Masa Toplantıları, Sayı: 3, Nisan, 2005.
- Öztürk, Muammer. “Çokkültürlü Bir Coğrafya İçin Bir Yönetim Modeli Arayışı Olarak Avrupa Birliği Tecrübesine Bir Bakış”, *Tezkiye*, Sayı: 35, Ankara, 2003, ss: 83-89.
- Özyurt, Cevat. *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklaşma*, Açılım Kitap, Konya, 2005.
- Parekh, Bhikhu. *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, Çev. Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002.
- Raz, Joseph. “Multiculturalism”, *Ratio Juris*, Cilt: 11, Sayı: 3 (September 1998), ss: 193- 205.
- Robertson, Roland. *Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, Çev. Ü. H. Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- Schnapper, Dominique, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki ile İlişki*, Çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Bsk., İstanbul, 2005.
- Spohn, Willfried. “Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective”, *Current Sociology*, Cilt: 51, Sayı: 3/4, Mayıs/Haziran 2003.
- Tambiah, Stanley J.. “Vignettes of Present Day Diaspora”, *Identity, Culture and Globalization*, (Der. Eliezer Ben-Rafael ve Yitzhak Sternberg Brill), Londra-Boston-Köln, 2001.
- Taylor, Charles. “Tanınma Politikası”, *Çokkültürlülük: Tanınma Politikası*, (Haz. Amy Gutman), Çev. İlknur Özdemir, İkinci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Taylor, Charles. *Modern Toplumsal Tabayüller*, Çev. Hamide Koyukan, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tok, Nafiz. “İki Liberal Kültürel Çoğulculuk Modeli: Müdahale Etmeme ve Ayrımcılık Yapmama”, *Liberal Düşünce*, Cilt: 10, Sayı: 38-39 (Bahar-Yaz 2005).

- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.
- Ülger, İrfan Kaya. “Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceğine Yönelik Düşünceler”, *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, (Der. Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil), Nobel Dağıtım, Ankara, 2010.
- Vatandaş, Celalettin. *Çokkültürlülük*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Vural, Hasan Saim. *Avrupa'da Radikal Sağın Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Walzer, Michael. *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Wieviorka, Michel. “Çokkültürlülük: Bir Sorunun Çözümü mü Yoksa Dile Getirilmesi mi?”, Çev. Hakan Yücel, *Toplumbilim: Göç Sosyolojisi Özel Sayısı*, Sayı: 17, İstanbul, 2003, ss: 39-43.
- Yükleyen, Ahmet. “Almanya: Kısmi-Katılımcı Demokrasi ve İslam”, *Avrupa'da İslam, Laiklik ve Demokrasi*, (Ed. Ahmet Yükleyen ve Ahmet T. Kuru), Tesev Yayınları, İstanbul, 2006.